

Ewa Łuzyniecka

Architektura wczesnochrześcijańskiej bazyliki w Marina el Alamein

Relikty opisywanej bazyliki znajdują się w południowo-wschodniej części osiedla antycznego, funkcjonującego prawdopodobnie od II w. p.n.e. do V w. n.e. i usytuowanego niedaleko egipskiej osady Marina el Alamein, na wybrzeżu Morza Śródziemnego. Na osiedle to natrafiono w 1986 r., w trakcie przygotowywania terenu budowy domków letniskowych. Przypuszcza się, że w starożytności służyło ono za przystań żeglugi kabotażowej dla statków płynących z niedalekiego, wielkiego portu w Aleksandrii do Cyrenaiki (ryc. 1).

W roku 1987 polscy naukowcy z Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego rozpoczęli pod kierunkiem Wiktora Andrzeja Daszewskiego systematyczne badania tego osiedla. Jednocześnie pracownicy Państwowego Przedsiębiorstwa Pracownie Konserwacji Zabytków (PP PKZ), pod kierunkiem Grzegorza Zamojskiego, wykonali inwentaryzację odkrytych relikwów murowanych. Ich obecność stwierdzono na obszarze mierzącym około 1200 m w kierunku wschód–zachód i 800 m w kierunku północ–południe. Na tym terenie odsłonięto całkowicie lub częściowo pozostałości około 30 budowli, m.in. domy mieszkalne, budynki użyteczności publicznej, obiekty infrastruktury, nekropole.

W roku 1988, w wyniku umowy między Egipską Organizacją Starożytności a Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego i PP PKZ, rozpoczęto również prace konserwatorskie. Pod kierunkiem Włodzimierza Bendkowskiego dokonano wstępnej

restauracji cysterny (*Ob. 16*), domu (*Ob. 9*), grobowca (*T 1*) [2].

Jednocześnie nadal trwały badania archeologiczne, które w sposób ciągły są prowadzone do dziś. W ich wyniku powstało wiele opracowań szczegółowych i syntetycznych. Dotyczyły one m.in. analizy typów kapiteli odkrytych na terenie osiedla [7], budowy grobowców w nekropoli (*Ob. 17*) [4], cysterny (*Ob. 16*) [1], domu (*Ob. 9*) [12]. Opracowano także koncepcję zabezpieczenia konstrukcji odkrytych obiektów [16] oraz przeanalizowano formy znalezionych lampek oliwnych [17] i amfor [13].

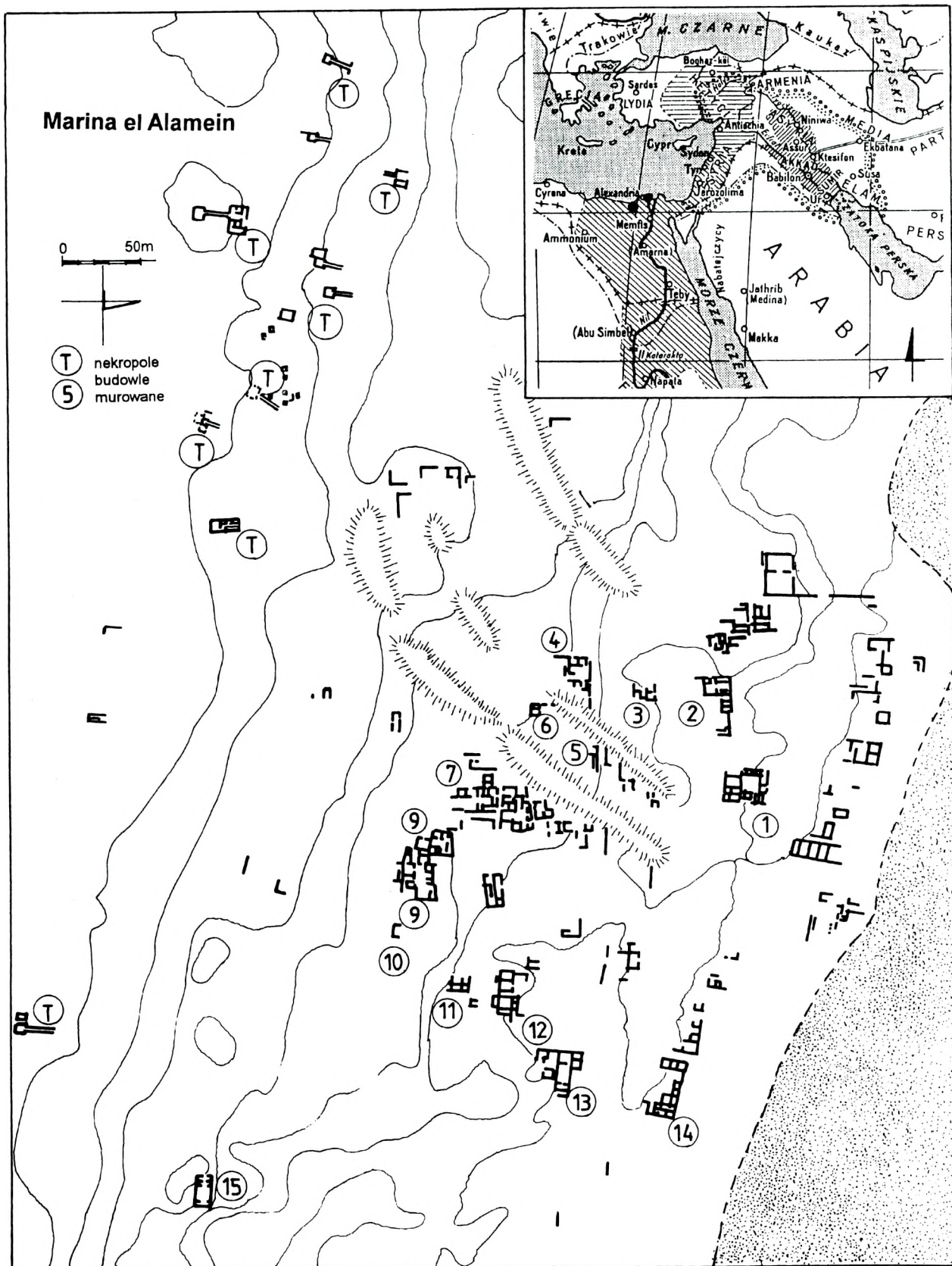
W latach 1992–1995 archeolodzy skoncentrowali się na badaniach zespołu grobowców (*Ob. 17*) oraz odsłanianiu kolejnych grobów; dokonali także wstępnej interpretacji obiektów w lagunie oraz domów (*Ob. 1, 14*) [3], [5].

Jednocześnie z badaniami wykopaliskowymi w zespole grobów (*T 1*) [10], [11] oraz w budynku (*Ob. 9*) [8], [9] trwały polsko-egipskie prace konserwatorskie do 1994 r., kierowane przez Jarosława Dobrowolskiego, od 1995 r. natomiast przez Stanisława Medeksę [14], [15]. Jego zespół kontynuował konserwację budynku (*Ob. 9*) i rozpoczął prace w budynku sąsiednim (*Ob. 9a*). Członkowie zespołu prowadzili także samodzielne prace badawcze, konsultowane przez kierownika ekspedycji; m.in. autorka zajęła się rozpoznaniem architektury wczesnochrześcijańskiej bazyliki w Marinie. Zostało ono wykonane dzięki pomocy prof. Stanisława Medeksy, za co autorka składa serdeczne podziękowania.

Opis badań

Przyziemie bazyliki zostało odsłonięte w 1987 r. [2]. Wykono wówczas pomiar rzutu budowli z dokładno-

ścią obowiązującą w planach sytuacyjnych o skali 1:1000. Zachowany do dziś szkic połowy tego pomiaru

Ryc. 1. Plan sytuacyjno-wysokościowy osady z lokalizacją relikwów bazyliki wczesnochrześcijańskiej (nr 15) wg pomiaru Włodzimierza Bendkowskiego i in. z 1988 r.

oraz nieliczne ówczesne zdjęcia bazyliki uzupełniają naszą obecną wiedzę na jej temat oraz są śladem istnienia niektórych nie zachowanych elementów budowli.

Mury świątyni, w ciągu siedmiu lat poddawane działaniu czynników atmosferycznych, uległy znacznemu zniszczeniu. W chwili rozpoczęcia przez autorkę badań – w 1995 r. – ich stan zachowania był fragmentaryczny, a prostokątny rzut budowli o maksymalnych wymiarach $17,75 \times 9,37$ m uległ znacznemu zdeformowaniu na skutek nierównomiernego osadzania się terenu (ryc. 2). Mimo to pozostał czytelny podział bazyliki na narteksy, nawy i część wschodnią, z absydą i pastoforiami. W trakcie badań dokonano analizy metrycznej, technologicznej i funkcjonalnej całej budowli. Wykonano także badania stratygraficzne i strukturalne murów; dokonano również analiz metrycznych i formalnych budulca oraz detalu architektonicznego.

Narteksy

Rzut części wschodniej bazyliki ma formę prostokąta o wymiarach $9,37 \times 6,00$ m, który w połowie swej szerokości został podzielony na dwie strefy funkcjonalne: narteks A na zachodzie i narteks B na wschodzie. Technika budowy ścian narteksów była identyczna. Ławy fundamentowe o szerokości $0,30$ m zostały wzniesione z ciosów wapienia o średnich wymiarach $0,30 \times 0,20 \times 0,25$ m, ułożonych na piasku w trzy warstwy o maksymalnej wysokości $0,60$ m. Górna powierzchnia ławy wyznaczała poziom posadzki, którą układano z płyt wapienia w polach między ławami. Węższe od nich części nadziemne ścian o szerokości $0,27 \times 0,30$ m wzniesiono z płyt kamiennych, łączonych zaprawą wapienną z dużą domieszką piasku i układanych w pionie tak, że grubość płyty wraz z tynkiem była zarazem grubością ściany. Tynk pokrywał szeroką warstwę powierzchni budulca, pełniąc niewielką rolę usztywniającą.

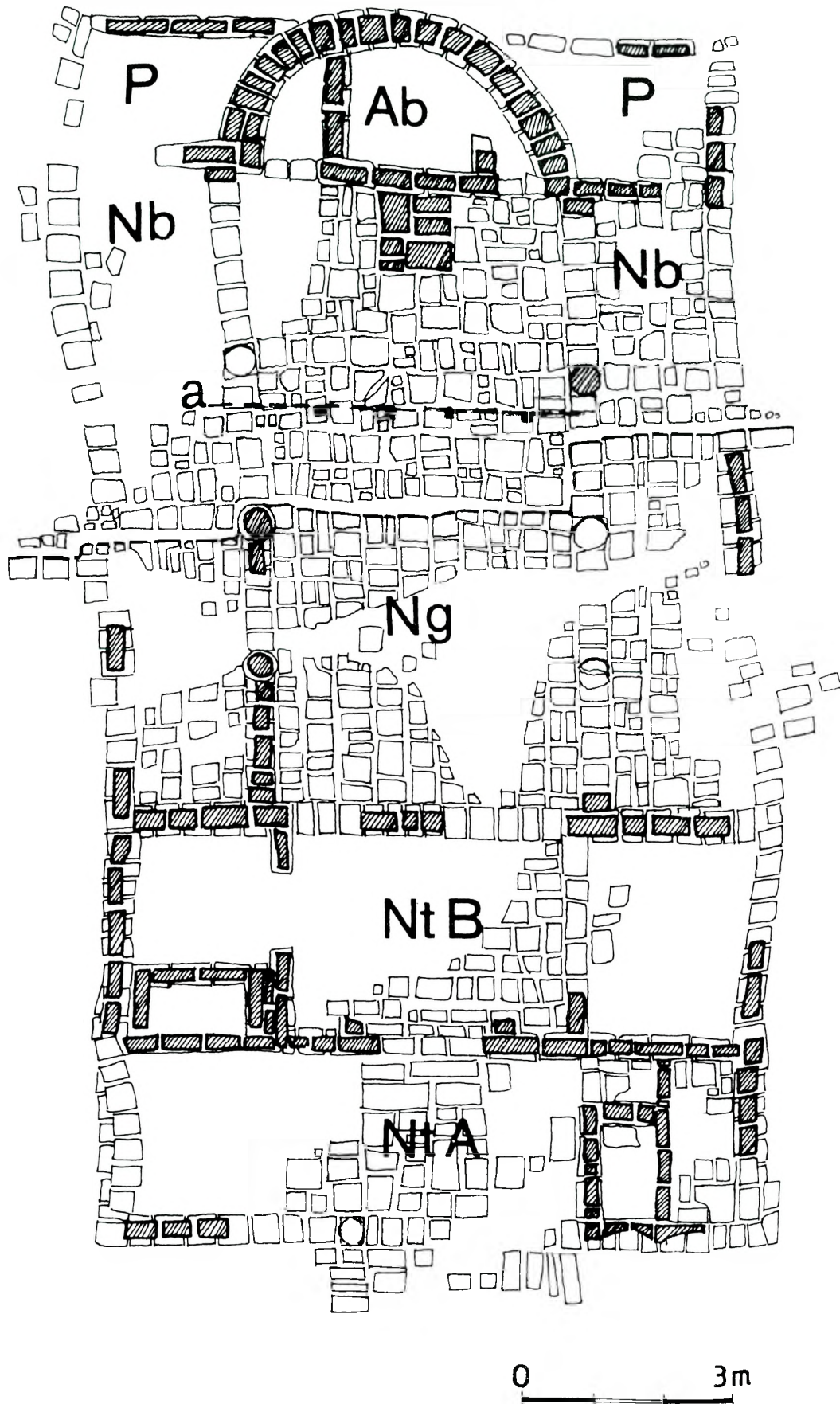
Narteks A poprzedzały na wschodzie schody o wymiarach $3,60 \times 0,80$ m, z których zachowały się dwie warstwy rozsypanych płyt, przystawionych do zachodniej ławy fundamentowej narteksu. Środkowa część ławy stanowiła równocześnie próg wejścia głównego o szerokości około $3,60$ m. Na progu zachowała się odspojona od podłoża baza o wysokości $0,23$ m, średnicach $0,35$ i $0,46$ m oraz prostej formie uciętego stożka. W południowej części narteksu A zachowały się do wysokości $0,60$ m ściany dwubiegowej klatki schodowej o wymiarach rzutu $2,07 \times 2,40$ m, które dostawiono do ścian obwodowych bazyliki. Do dziś zachował się jedynie wschodni fragment biegu schodów o szerokości $1,20$ m, z dwoma kamiennymi stopniami o wysokości $0,28$ m. W pozostałych częściach narteksu A ze ścian obwodowych przetrwały głównie powiązane ze sobą ławy fundamentowe. Jedynie w strefie północno-zachodniego narożnika bazyliki zarejestrowano relikty części nadziemnej ściany. Posadzka narteksu została również znacznie zniszczona. Płyty posadzkowe, ułożone między ławami ścian, zachowały się najlepiej w strefie przejścia do narteksu B, do którego prowadziło centralnie umieszczone wejście o szerokości $1,50$ m.

Rzut narteksu B został podzielony koroną powiązanych ze sobą ław fundamentowych na trzy części. Środkowa część, o wymiarach rzutu $2,90 \times 4,06$ m, pełniła funkcję właściwego przedsionka do naw bazyliki. Fragment nadziemny ściany zachodniej przedsionka, o wysokości $0,50$ m, został wzmocniony dwoma filarami przyściennymi, o wymiarach $0,30 \times 0,30$ m, przystawionymi do ościeży przejścia między narteksami A i B. Jego osiowe położenie nie zostało powtórzone w przeciwległym połączeniu narteksów z nawami, gdzie umieszczono nie jeden, lecz dwa ustawione po bokach otwory o szerokości $0,70$ m. Położenie ościeży tych otworów zlokalizowano na podstawie analizy odcisków zaprawy na koronie ławy fundamentowej – progu ściany wschodniej narteksu B. Ściana ta, w strefie fundamentowej została powiązana z południowym murem obwodowym świątyni i ławą ściany działowej, wyznaczającej południowe pomieszczenie narteksu B. Do leżącego po przeciwnej stronie północnego pomieszczenia o wymiarach $2,90 \times 2,00$ m prowadziło przejście o szerokości $1,20$ m, przebite w murze o grubości $0,18$ m. Bezpośrednio przy przejściu zachował się podest o wysokości $0,60$ m i szerokości $0,78$ m, wzniesiony z kamiennych płyt łączonych zaprawą wapienną. Był on przystawiony do ścian obwodowych pomieszczenia północnego narteksu B i zajmował znaczną część jego wnętrza.

Nawy

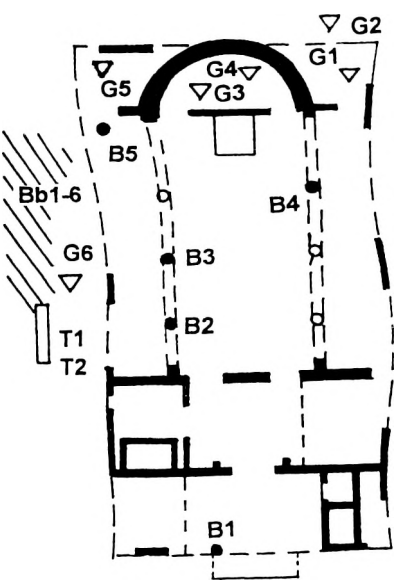
Środkowa część bazyliki zajmuje trzynawowy, czteroprzęsłowy korpus nawowy o wymiarach rzutu $9,37 \times 9,18$ m. Podział na nawy sygnalizują w posadzce korony, powiązanych ze sobą, ław fundamentowych o szerokości $0,30$ m, między którymi ułożono płyty posadzkowe. Na ławie, między nawą główną a południową nawą boczną, zachowały się dwa filary przyścienne, o wymiarach rzutów $0,30 \times 0,40$ m, przystawione do zachodniej i wschodniej ściany korpusu oraz baza kolumny między pierwszym od wschodu a drugim przęsłem bazyliki. Baza ta, o wysokości $0,26$ m, średnicach $0,34$ i $0,44$ m oraz w formie uciętego stożka przetrwała do dziś w dobrym stanie (ryc. 3C). Pozostałe bazy odspoiły się od podłoża i uległy całkowitemu zniszczeniu. Na ławie fundamentowej, między nawą główną a północną nawą boczną, zachowały się dwie bazy kolumn o wymiarach analogicznych do bazy poprzednio opisanej. Baza, stojąca pierwotnie na granicy pierwszego i drugiego od wschodu przęsła kościoła, oderwała się od ławy i przewróciła do wnętrza północnej nawy bocznej. Forma bazy uległa znacznemu zniszczeniu i w niewielkim stopniu przypomina swą pierwotną postać.

Lepiej zachowała się, znaleziona w pobliżu, głowica o maksymalnych wymiarach $0,40 \times 0,20$ m i pochodząca prawdopodobnie z kolumny międzynawowej bazyliki. W kompozycji głowicy dominują dwie płaskie woluty eliptyczne, na których umieszczono kwadratową w rzucie plintę o wysokości $0,02$ m (ryc. 3B). Z dwóch przeciwległych stron kapiteła woluty połączono elementem ściśniętym w połowie długości przez pierścień. W dwóch pozostałych czołach woluty przecięł płaski talerz, wychodzący znacznie poza obrys plinty.

Ryc. 2. Inwentaryzacja rzutu reliktyw bazyliki wczesnochrześcijańskiej, stan z 1996 r.: Nt A – narteks zachodni, Nt B – narteks wschodni, Ng – nawa główna, Nb – nawa boczna, Ab – absyda, P – pastoforia

Zestawienie detali architektonicznych z bazyliki

Plan bazyliki	Nazwa	Numer	Średnice 1 i 2 (w cm)	Wysokości 1 i 2 (w cm)
	BAZA	B 1	46, 35	23, 13
		B 2	43, 35	22, 12
		B 3	44, 34	30, 15
		B 4	44, 34	26, 15
		B 5	43, 32	28, 13
	GŁOWICA	G 1	41, 32	38, 21
		G 2	39, 32	38, 20
		G 3	40, 32	32, ?
		G 4	39, 30	31, ?
		G 5	? ?	32, ?
		G 6	40, 32	20, 15
	BĘBEN	Bb 1	36, 37	34
		Bb 2	35, 36	28
		Bb 3	34, 34	30
		Bb 4	34, 34	26
		Bb 5	35, 36	28
		Bb 6	36, 36	29
	TYMPANON	T 1	długość 52	
		T 2	46	

Niedaleko od opisanej głowicy znaleziono również dwa fragmenty kamiennych detali architektonicznych o równej wysokości 0,13 m i różnych długościach 0,45 oraz 0,52 m. Pochodziły one prawdopodobnie z górnej części belkowania wspierającego tympanon (ryc. 3D). W kilku miejscach znajdowały się także różnie zachowane głowice o prostych formach, ze zredukowanymi listkami akantu (ryc. 4).

Na granicy między nawą główną a północną nawą boczną zachowały się również fragmenty ściany działowej. Zostały one wstawione między podpory dwóch zachodnich przęseł korpusu nawowego i wzniesione z płyt kamiennych o szerokości 0,30 m. Północna ściana północnej nawy bocznej, zarówno w części fundamentowej jak i nadziemnej, uległa znacznemu zniszczeniu, które było spowodowane osunięciem się terenu pod wpływem wód deszczowych. Ten sam proces był przyczyną powstania w posadzce korpusu nawowego znacznej szczeliny, usytuowanej w drugim od wschodu przęśle bazyliki. Od linii szczeliny poziom posadzki kościoła opadł znacznie na wschód, a wszystkie wzniesione tam elementy budowli uległy wyraźnemu odchyleniu od pionu. Ta cecha charakteryzuje również relikw cokołu, o wymiarach rzutu 1,00 × 1,15 m, wzniesiony z płyt kamiennych, które od strony wnętrza naw tworzą znacznie zniszczone stopnie o wysokości 0,25 m.

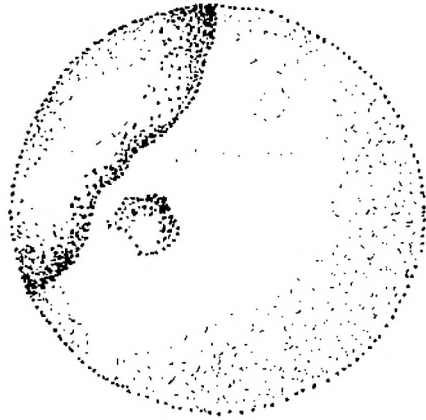
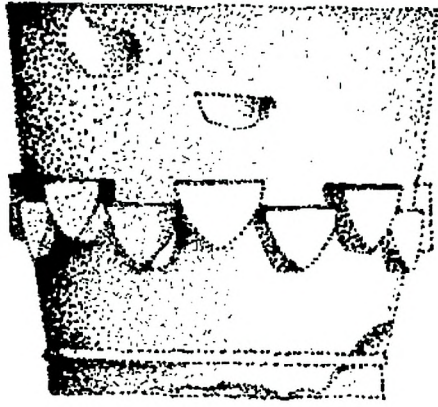
Część wschodnia

Wspomniany cokoł lub podest został umieszczony na granicy między nawami a częścią wschodnią kościoła, złożoną z absydy i pastoforiów (ryc. 2Ab, P).

Usytuowana centralnie, na przedłużeniu nawy głównej, półkolistą absyda o promieniu 2,00 m została wzniesiona

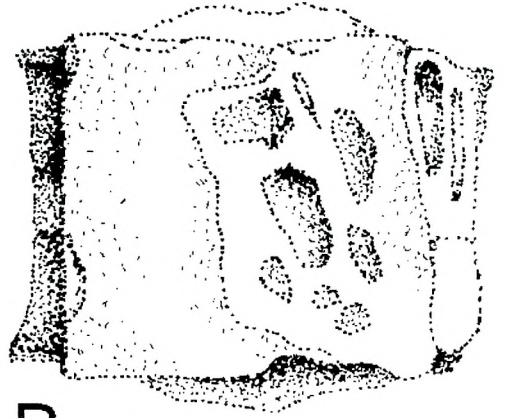
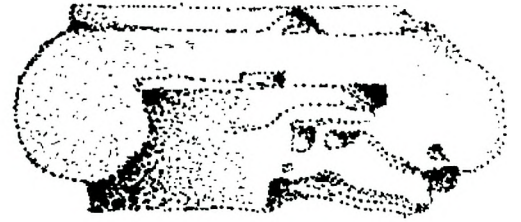
z ciosów kamiennych łączonych zaprawą wapienną i tworzących na dole ławę fundamentową o szerokości 0,50 m. Na niej posadowiono część nadziemną muru o szerokości 0,40 m i wysokości 1,20 m, którą pokryto grubą warstwą tynku (ryc. 5). We wnętrzu absydy, w rozsypisku budulca, zachowały się dwa mury powiązane ze sobą. Jeden z nich, o długości 2,60 m i szerokości 0,25 m, przylegał do podestu w nawie głównej; drugi, o długości 1,98 m i szerokości 0,20 m, był przystawiony do poprzedniego pod kątem prostym i dochodził do łuku absydy. Mury te, zachowane do wysokości maksimum 0,30 m, uległy znacznemu zniszczeniu. W ich pobliżu znajdowały się dwie głowice, o maksymalnych wymiarach 0,41 × 0,38 m, pochodzące prawdopodobnie z wnętrza kościoła. Miały one formę odmienną od kapiteła wcześniej opisanego i przypominały prosto zakończone kielichy, nieznacznie rozszerzające się ku górze. W połowie wysokości głowic znajdowały się dwa rzędy stykających się ze sobą pseudolistków, umieszczonych nad wałkiem (ryc. 3A).

Podobne kapitele znaleziono w przystawionych do absydy pastoforiach o maksymalnych wymiarach rzutów 1,80 × 2,00 m. Ściany pastoforiów, o szerokości 0,16–0,25 m, posadowiono na ławach fundamentowych, o szerokości 0,30 m i wysokości 0,25 m, stanowiących kontynuację fundamentu naw bazyliki. Z naw prowadziły do pastoforiów dwa przejścia, z których najlepiej zachowało się wejście północne, o szerokości 0,60 m. Część wschodnia kościoła przetrwała do dziś w złym stanie, wschodnia ściana obwodowa (pastoforiów) uległa zaś prawie całkowitemu zniszczeniu. Dlatego trudno jest stwierdzić, czy w tej strefie świątyni znajdowały się inne pomieszczenia.

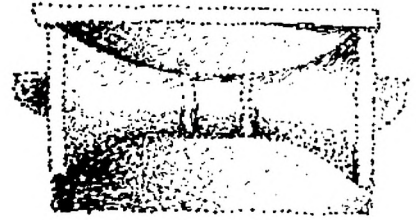

A

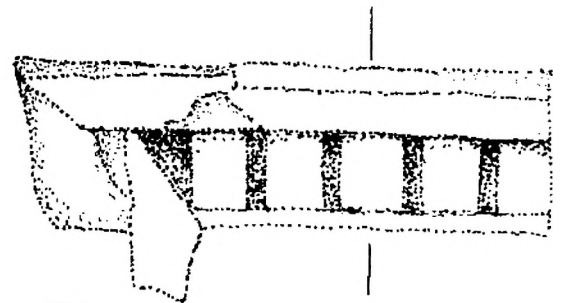
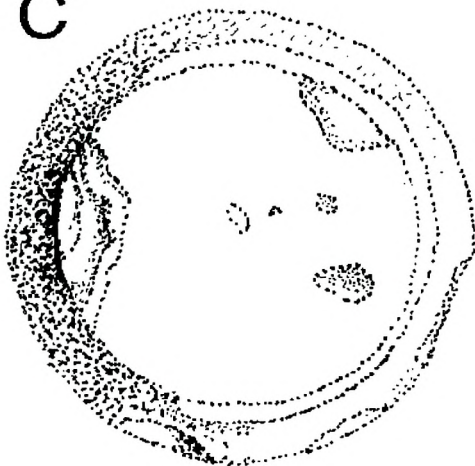
0 40 cm

B

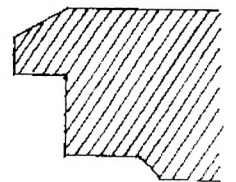

C

D

0 20 cm

Ryc. 3. Inwentaryzacja najlepiej zachowanych detali architektonicznych z bazyliki, stan z 1996 r.: A – głowica G1, B – głowica G6, C – baza B4, D – tympanon T1, T2

Ryc. 4. Głowica z bazyliki zachowana na posadzce nawy głównej, stan z 1996 r.

Ryc. 5. Relikty murów absydy i pastoforiów widoczne od strony wschodniej, stan z 1996 r.

Podsumowanie

Analiza reliktyw bazyliki wczesnochrześcijańskiej w Marina el Alamein umożliwia wstępne datowanie oraz przedstawienie rekonstrukcji jej pierwotnego wyglądu.

Wiadomo, że w okresie pierwszych dwustu lat rozprzestrzeniania się chrześcijaństwa nie budowano świątyń, a grupy wiernych spotykały się głównie w prywatnych domach, które czasami były przekazywane przez właścicieli na użytek wspólnot. Pierwsze wczesnochrześcijańskie świątynie, określane nazwą *domus ecclesiae* lub *domus Dei*, zaczęto wznosić w pierwszej połowie III w. n.e. i miały one różne formy. Najwcześniej, od połowy III w. powstawały proste sale, organicznie związane z funkcjami, jakim służyły. Pierwsze bazyliki, znane dopiero z początku IV w. były niewątpliwie inspirowane przez budownictwo cywilne, ale od początku wykształciły własne cechy strukturalne podporządkowane pełnionej funkcji. Pierwsza faza rozwoju chrześcijańskich budowli centralnych przypadła na drugą połowę IV w., w tym czasie były one ściśle powiązane z obiektami cywilnymi.

Świątynia odsłonięta w Marina el Alamein jest niewątpliwie bazyliką, dlatego warto przytoczyć kilka znanych zasad planistycznych i funkcjonalnych stosowanych w trakcie budowy tego typu obiektów, w okresie wczesnego chrześcijaństwa, na obszarze Imperium Rzymskiego.

Pierwsze bazyliki chrześcijańskie były naturalnym etapem rozwojowym sali liturgicznej, której powiększenie – związane ze zwiększeniem liczby wiernych – wymagało najpierw wprowadzenia podpór, potem kolumnad. Stały one elementami bazyliki, które wyznaczały jej strukturę architektoniczną, była absyda i nawy. Absyda leżała zwykle na głównej podłużnej osi budowli, powyżej poziomu posadzki naw i była zajmowana przez duchowieństwo w czasie czytań, wszędzie tam, gdzie używano w liturgii języka łacińskiego lub greckiego. W IV wieku stosowano prawie wyłącznie absydy półkoliste lub mniej głębokie, które obudowywano lub pozostawiano wysunięte. Głównym typem absydy obudowanej była absyda zawarta w masywie muru, którego prosta, tylna ściana przedłuża się na boki i obejmuje dwa pomieszczenia flankujące absydę, zwane pastoforiami. Odmianę tego typu stanowiły absydy trójdzielne, złożone z absydy głównej i dwu bocznych, wpisanych w ten sam mur. Absyda wpisana drugiego typu nie była zawarta w masywie muru, tylko zakreślała wolny łuk w obrębie przestrzeni zamkniętej murem.

Nawy były miejscem dla wiernych, z wyjątkiem wydzielonej przestrzeni nawy głównej, przeznaczonej do czynności liturgicznych, w której stał ołtarz. Ustawienie wiernych było regulowane przez wprowadzenie podziału na część męską i żeńską, czasami oddzielną przegrodą muirowaną lub drewnianą. Liczba naw w bazylikach wczesnochrześcijańskich nie podlegała żadnym regułom i zależała, jak się wydaje, od możliwości finansowych fundatora.

Częstym elementem występującym w bazylikach było atrium, którego obowiązek budowy wprowadzono około 400 r. Był to dziedziniec poprzedzający kościół, gdzie znajdowała się fontanna lub basen, dostarczające wodę do obmycia rąk lub nóg przed wejściem do kościoła. W atrium też nauczano katechumenów; służyło ono również za miejsce spotkań wiernych z okazji różnych uroczystości.

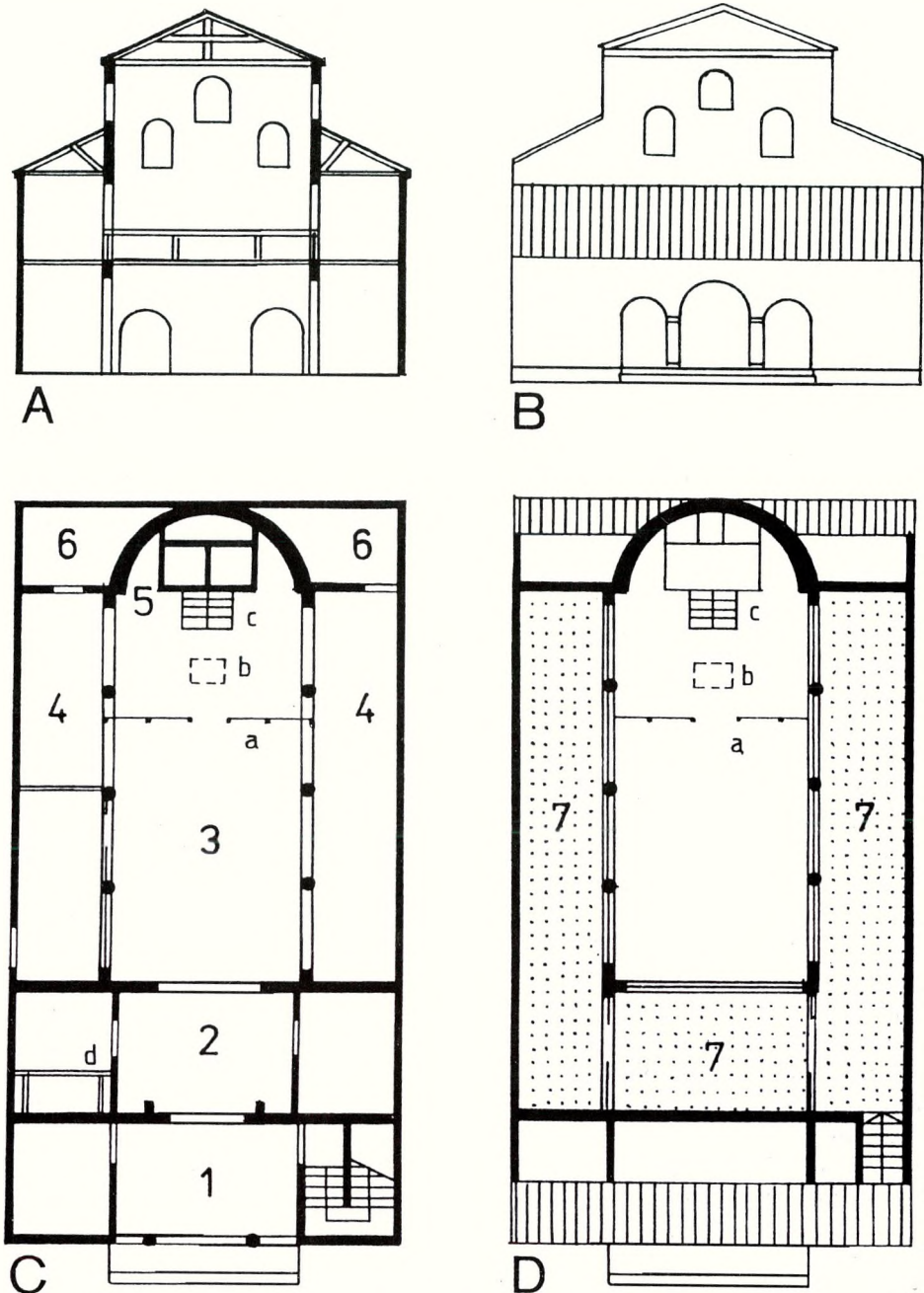
Z atrium przechodziło się zwykle do narteksu bazyliki, który zajmował całą szerokość korpusu nawowego i pełnił funkcję przedsionka. Narteks był otwarty, jeśli stanowiło go skrzydło portyku atrium i zamknięty, jeśli leżał przed fasadą kościoła. Czasami dzielono go na dwie strefy funkcjonalne. Narteks wewnętrzny, najbliższy wejścia do naw, zajmowali katechumeni; w narteksie zewnętrznym, poza drzwiami kościoła stali ci, którzy odbywali publiczną pokutę, tzw. słuchający.

Za nawami znajdował się często transept, czyli nawa poprzeczna poprzedzająca absydy. Prawdopodobnie był on miejscem składania ofiar przynoszonych przez wiernych, którzy składali je w środkowym przejściu transeptu, otwartym łukami do naw bocznych.

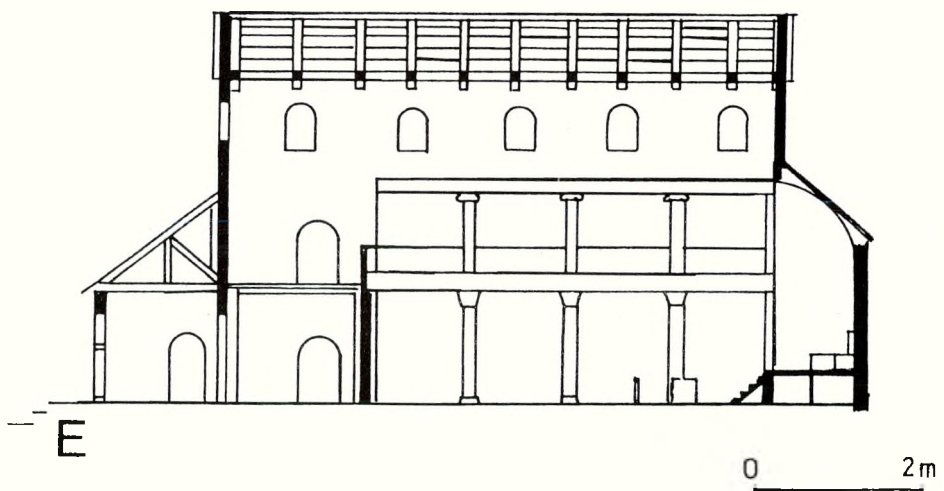
Bazylika wczesnochrześcijańska w Marina el Alamein była budowlą o nieznacznej wielkości (maksymalne wymiary 17,75 × 9,37 m) i zredukowanym planie. Nie poprzedzało jej atrium, choć prawdopodobnie przed świątynią znajdował się plac, którego poziom użytkowy był niższy od poziomu posadzki bazyliki. Różnicę poziomów wykorzystano do umieszczenia schodów prowadzących do wejścia głównego. Rzut bazyliki składał się z trzech zasadniczych części: narteksu, korpusu nawowego i części wschodniej (ryc. 6).

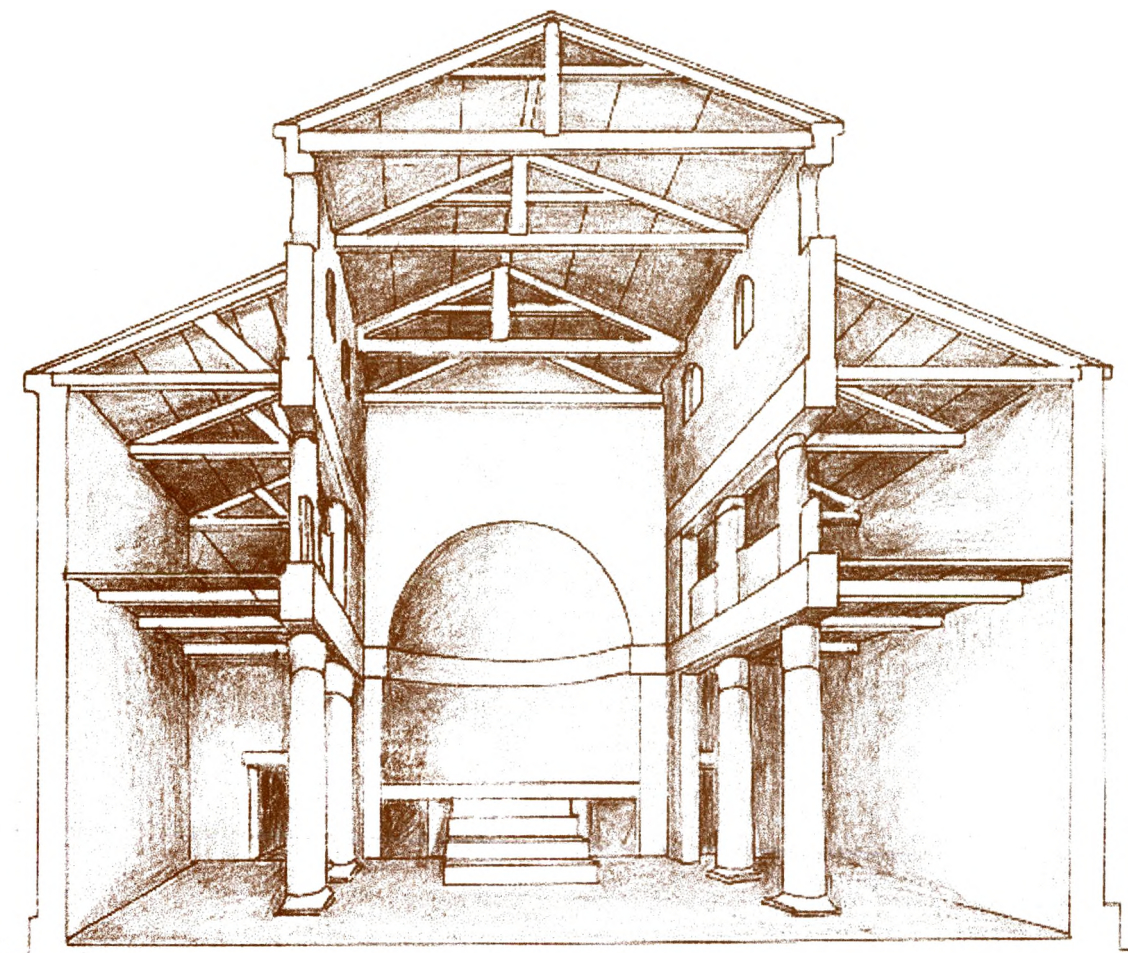
Trzy częściowe wejście główne prowadziło prawdopodobnie do narteksu, podzielonego na dwie strefy funkcjonalne. Za wejściem, w jednopiętrowym narteksie zachodnim mieściły się: klatka schodowa prowadząca prawdopodobnie na emporę kościoła oraz na środku sień przejściowa. Z sieni do sąsiadującego z nawami narteksu wschodniego wiodło jedno szerokie wejście z pilastrami, umieszczonymi przy ościeżach. Pilastry te prawdopodobnie wzmacniały konstrukcję ściany szczytowej. W części północnej narteksu wschodniego znajdowało się pomieszczenie z ławą, jego część środkowa zajmowała sień o szerokości odpowiadającej w przybliżeniu szerokości nawy głównej. Nad tymi wnętrzami, na drugiej kondygnacji narteksu wschodniego, znajdowała się prawdopodobnie empora, na którą wchodziło się wspomnianą klatką schodową z narteksu zachodniego.

Główną częścią rzutu bazyliki były trzy czteropiętrowe nawy. Nawa główna o szerokości 1,5 nawy bocznej była oddzielona od nich rzędem kolumn, na których wspierało się belkowanie. We wschodnim przejściu nawy środkowej umieszczono przegrodę ołtarzową, której ślady zachowały się na posadzce. Południowa nawa boczna była jednopiętrowa, w północnej nawie bocznej natomiast wydzielono pomieszczenie, z którego wiodło przejście na zewnątrz świątyni. Nad nawami bocznymi umieszczono

Ryc. 6. Propozycja rekonstrukcji bazyliki:
 A – przekrój poprzeczny,
 B – elewacja zachodnia,
 C – rzut przyziemia,
 D – rzut piętra, E – przekrój poprzeczny, 1 – narteks zachodni, 2 – narteks wchodni, 3 – nawa główna, 4 – nawa boczna, 5 – absyda, 6 – pastoforia, a – przegroda ołtarzowa, b – ołtarz, c – podest z ławami dla duchowieństwa, d – ława

Ryc. 7. Propozycja rekonstrukcji wnętrza bazyliki, widok na część wschodnią

prawdopodobnie empory z drewnianymi podłogami i balustradami umocowanymi do kamiennych kolumn, które zapewne ustawiono na belkowaniu nad podporami przyziemia. Wnętrza naw doświetlały, być może, małe okienka, które umieszczono w ścianie wybudowanej na belkowaniu empor. Na granicy nawy głównej i absydy znajdowały się stopnie prowadzące prawdopodobnie na podwyższenie.

Część wschodnia bazyliki składała się z absydy i pastoforiów. We wnętrzu płytkiej eliptycznej absydy zostało wybudowane podwyższenie o wysokości 1,0 m, na którym ustawiono ławy dla duchowieństwa. Po bokach absydy wzniesiono pastoforia, które połączono przejściami z nawami bocznymi (ryc. 7).

Konstrukcja świątyni była prawdopodobnie dość prosta. Zasadnicza bryła o układzie bazylikowym składała się z narteksu B i naw. Jej ściany szczytowe znajdowały się na granicy narteksów oraz między nawami a częścią wschodnią kościoła. Przybudówką zachodnią był narteks A, kryty dachem, z otwartą więźbą dachową, co umożliwiło umieszczenie w nim schodów. Na wschodzie natomiast do korpusu bazyliki dobudowano konchowo sklepioną absydę

Ryc. 8. Kolumny w budynku nr 9, których proporcje stały się podstawą rekonstrukcji podpór wnętrza bazyliki. Stan z 1997 r., po konserwacji dokonanej przez zespół kierowany przez Stanisława Medekszę

oraz pastoforia na przedłużeniu naw bocznych. Wszystkie ściany kościoła posadowiono na ciągłych ławach fundamentowych, między którymi na poziomie użytkowym układano płyty posadzkowe. Nieznaczące grubości części nadziemnych ścian nie umożliwiły uzyskania zbyt wielkiej wysokości bazyliki; m.in. dlatego na kolumnach naw (ryc. 8) nie umieszczono łęków, lecz belkowanie, umożliwiające obniżenie wysokości między nawowych otworów przejściowych. Nieznaczna nośność ścian obwodowych uniemożliwia także budowę stropu nad wnętrzami naw, które od góry ograniczała prawdopodobnie jedynie otwarta więźba dachowa.

Niewielkie rozmiary świątyni były zapewne przyczyną nakładania się wielu stref funkcjonalnych. Narteks A

zewewnętrzny był prawdopodobnie usytuowany poza głównym portalem kościoła i otwarty trzema arkadami do dziedzińca przed bazyliką. Narteks B był przedsionkiem kościoła i, być może, w jego północnej części wydzielono pomieszczenie z ławą do składania ofiar (?). Niewielkie przyziemie naw było podzielone przez przegrodę ołtarzową i dodatkowo zmniejszone przez dwuprzęsłowe pomieszczenie w północnej nawie bocznej. Powiększenie powierzchni dla wiernych uzyskano przez wybudowanie empor nad narteksem B oraz nad nawami bocznymi. Miejsce dla duchowieństwa znajdowało się prawdopodobnie w absydzie, na podeście o wysokości około 1,00 m, na którym prowadziły centralne schody i na którym ustawiono ławę.

Bibliografia

- [1] Bentkowski W., *The activity of polish restores in Marina el Alamein in 1988*, [w:] Marina el Alamein, Archeological background and conservation problems the Polish-Egyptian Preservation Mission at Marina 1988, The Polish Excavation Mission at Marina 1987–1989, PKZ, Warsaw 1991, s. 19–32.
- [2] Bentkowski W., Radzik J., Fidecka U., Sawcecki A., The Report No. 3 on the Polish-Egyptian Preservation Mission at Marina, Part one, The Ateliers for Conservation of Cultural, Warsaw 1988.
- [3] Daszewski W.A., *Excavations 1995*, [w:], Raporty wykopaliskowe, VII 1995, Warszawa 1996, s. 40–42.
- [4] Daszewski W.A., *Marina el Alamein. The site of an unknown graeco-roman stetelement on the mediterranean coast of Egypt*, [w:] Marina el Alamein. Archeological..., op.cit., s. 7–18.
- [5] Daszewski W.A., *Marina el Alamein 1991*, [w:] Raporty wykopaliskowe, III 1991, Warszawa 1992, s. 26–35
- [6] Daszewski W.A., *Marina el Alamein 1994*, [w:], Raporty wykopaliskowe, VI 1994, Warszawa 1995, s. 39–50.
- [7] Daszewski W.A., *Nouvelles recherches sur la cote Nord de l’Egypte. Un type meconnu chapiteux*, [w:] Travaux du Centre d’Archeologie Mediterrancenne de l’Academic Polonaise des Sciences, Tome 30, Etudes et Travaux XV, 1991, s. 110–124.
- [8] Dobrowolski J., *A report on passibilities of restoration of house N 9/9A at Marina el Alamein, 1993* (maszynopis dostępny w Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego).
- [9] Dobrowolski J., *Marina el Alamein 1993*. Polish-Egyptian Preservation Mission, a Report (1993) (maszynopis dostępny w Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego).
- [10] Dobrowolski J., *Polsko-egipska misja konserwatorska Marina el Alamein w 1990 r.*, [w:] Raporty wykopaliskowe, II 1990, Warszawa 1991, s. 42–46.
- [11] Dobrowolski J., *Polsko-egipska misja konserwatorska w Marina el Alamein 1991*, [w:] Raporty wykopaliskowe, III 1991, Warszawa 1992, s. 35–44.
- [12] Fidecka U., *House in Marina*, [w:] Marina el Alamein. Archeological..., op. cit., s. 33–42.
- [13] Majcherek G., *Egyptian and imported amphore in Marina*, [w:] Marina el Alamein. Archeological..., op. cit, s. 51–54.
- [14] Medeksza S., *Conservation Work 1995*, [w:] Raporty wykopaliskowe, VIII 1995, Warszawa 1996, s. 42–52.
- [15] Medeksza S., *Sprawozdanie z prac konserwatorskich prowadzonych przez polsko-egipską misję konserwatorską w Marina el Alamein, sezon 1995 r.*, (maszynopis dostępny w Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego).
- [16] Sawcecki A., *The conception of a constructional protection of the underground cistern in Marina el Alamein*, [w:] Marina el Alamein, Archeological..., op.cit., s. 43–44.
- [17] Sztetyło Z., *Lamps from Marina*, [w:] Marina el Alamein, Archeological..., op.cit., s. 47–50.

Architecture of the early Christian basilica in Marina el Alamein

The paper deals with the architecture of the early Christian basilica in Marina el Alamein. Its relics were investigated by the author in 1996 and at the same time the conservation works were carried out under supervision of prof. Stanisław Medeksza.

A metric, technological and functional analysis of the whole structure was made. Also, a stratigraphic and structural examination of the walls as well as metric and formal analysis of both the building materials and architectonic details were carried out.

Based on the results of investigations it was found that the basilica was a structure of insignificant dimensions. There was to the west a narthex with a stairway leading to a gallery. The main part of the basilica was a four-span, three-aisle nave. In the main nave, behind the altar-rail, there was probably an altar and above the aisles there was possibly a gallery. The eastern part of the church consisted of pastophoria and an apse in which a platform was found with benches for priests.